

Влајко БРАЈИЋ*

ЊЕГОШ У ДОБРУ И ЗЛУ

1. НА ОГЊЕНОЈ ЛЕТЕЋ КОЛЕСНИЦИ

Наслов овог реферата дат је тако да обухвата неколике димензије Његошевих схватања, дјелатности и живота, и то тако да се, из мноштва питања, конотација и контраверзи, размотре нека посебна и сасвим специфична.¹ Овдје се *добро* и *зло* узимају као категорије одређених животних реалности, етичких ставова – њиховог свођења на „нормативно”. Његошева филозофија надраста ове димензије и досеже до свјетског и космичког и у томе и питања начина и сврхе егзистенције човјека. Овдје се, прије свега, разматрају питања која се тичу добра и зла, како их налазимо у „Горском вијенцу”, у Његошевој дјелатности, у животу Црне Горе и Његошевом животу.²

Његош је водио Црну Гору као владика и господар у времену које је било слично, у нечему и истовјетно, са оним од прије³ сто, или неколико стотина година. Црна Гора је била окружена са свих страна непријатељима. Стални сукоби са Турцима, али и унутрашње размирице, тешкоће, и сукоби, раздирали су Црну Гору, па и Његоша. Његоша – још и многобројна питања живота, човјека, свијета и мококазама. Све се то одржавало не само на дјелатност већ и на пјесничку и ифлзофску, па и свакодневну мисао Његоша. Главно питање живота и укупног опстанка било је борба за слободу, односно одбрана слободе.

* Доктор правних наука, академик ЦАНУ, редовни професор Правног факултета, Београд.

¹ Б. Петронијевић, *О вредности живога*, стр. 109-153 и 223-246. Београд, (Нолит).

² Поднаслови су као што се види, Његошеве мисли. Луча микроkozма: 7, 21, I/101; III/230;

³ Јеремији М. Гагићу (26. III 1846). Што се тиче обећања Рашид-пашина, оно ће бити *ничтожно* као и сва досадашња обећања Турске, Турчин се добар показује према европејских сила, а спрам нас су Турци „они исти који су били у 17 вијеку”.

Слобода је била основно добро и врховни морални и животни императив. Сва друга добра и вриједности су мјерени у односу на слободу. Живот је био потчињен слободи и био је услов за слободу. Живот је био признат и мјерен слободом и изражавао се кроз одбрану и губитак слободе. Полагање живота за слободу било је не само морални императив већ и слободан избор – јер између слободе и живота није прављена разлика. По правилу, у оном времену, слобода се није могла остварити (заштитити-очувати) другачије. Насупрот слободи, као највеће и тотално зло, били су: ропство, харач, убијање-и злостављање сваке врсте. Свака од појавних манифестација које су укидале, или нарушавале, слободу била је једно те исто-зло. Различите манифестације угрожавања слободе биле су само мање или веће зло.

Ако се узме у обзир релативност појмова зла и добра као конвенција фикција,⁴ или са становишта метафизике,⁵ именоване „добра” и „зла” и њихово разликовање се може довести у питање, односно различито се може третирати питање односа добра и зла. Тако се нпр. зло и добро могу узети и разматрати и у складу са Аристотеловом докрином супротних појмова:⁶ 1. Супротност корелативних појмова; 2. Супротност немања и имања; и као 3. супротност контрарна.

И ако се могу водити дуге и контроверзне дискусије о добру и злу, не може се оспорити чињеница да добро и зло, као дио стварности, и појмови одређеног времена, постоје. Постоје и као нека врста норматива, без обзира на њихово манифестовање.

Друштво, поједине уже заједнице, па и појединац, „дефинишу” (нормирају), за своје вријеме и услове: добро и зло, без обзира на то што се може узети да ван нормирања, „зло” и „добро”, нијесу „стварности узајамно супротстављене већ допунски појмови вриједности.”⁷ У Његошевом времену и Његошевом дјелу су садржане моралне норме или животни императиви, па се може узети да се под моралом подразумијева „систем оцјена вриједности који се додирује са животним условима неког бића.”⁸

У смислу реченог, у Његошевом „Горском вијенцу”, слобода, добро и зло имају једним дијелом нормативни карактер. У овом тексту ће бити ријечи о значењима и садржинама који имају дијелом и нормативни карактер. То се прије свега односи на она значења која се тичу добра и зла. Пошто се са добром и злом сусрећемо и кроз низ других појмова и интерпелација, дио ових појмова, садржина и интерпелација су изван и изнад норматив-

⁴ Ф. Ниче, *С оне стране добра и зла*, СКЗ, Бгд. Стр.

⁵ Б. Петронијевић, *Метафизичке расправе*, С. Карловци, 1991, стр. 204.

⁶ Б. Петронијевић, *Чланци и студије*, Бгд 1932, стр. 76.

⁷ Ф. Ниче, *Воља за моћ*, Просвета, Београд, 1972., стр. 334.

⁸ Ф. Ниче, *op. cit.*, стр. 439.

ног, и представљају филозофске и пјесничке ставове и домете. Кореспондирају филозофији садржаној у „Луча микрокозма”.

У „Горском вијенцу” се за смислом живота човјека, свијета и васионе трага од реалних оквира и односа, до микрокозма. Једно од главних питања у оквиру ове теме јесте: докле се простиру значење и вриједности Његошевог поимања и интерпретације: слободе, добра и зла.

Дио значења се може схватити, као нормативни, односно морални императиви, Његошевог времена, времена и услова који су њему блиски. Ван тог времена имају друго или другачије значење. Филозофија Његошева је нешто посебно. Слобода и у „нормативном” и филозофском смислу није изгубила на значају.

У прошлости и садашњости за слободу су везани добро и зло. У Његошево вријеме са посебним значењем и значајем, слобода у животу, науци и филозофији и данас има посебно мјесто. За ондашње, али и савремено доба, слобода има централно мјесто у животу човјека, али на различит начин. И различито се тумачи. То не може бити разлог за одбацивање истоветног у суштини, и различитог, у разним временима, и условима.

Његошева, и људска слобода појављује се под различитим именима, ало слобода подразумјева слободу у односу према другима, али прије свега слободу од ропства, и свих његових форми и манифестација.

Супротно од слободе су, дакле, ропство, данак у крви, харач, свака врста злостављања и убијања. Треба се подсетити на стварност предњегошевог доба, упућивањем на један примјер.

Босански паша пише црногорском Митрополиту: „Шаљи ми харач који дугујеш Високој Порти и приде дванаест лијепих дјевојака од дванаест и петнаест година, иначе ти земља бити опустошена, а сви становници, млади стари, одведени у ропство”.⁹

Пошто је показао писмо старјешинама нахија, Владика паши одговара: „Како можеш, срамни отпаднице, тражити харач од синова слободне планине? Умјесто данка добићеш камен с наше груде у главу, а умјесто дванаест наших дјевојака дванаест свињских репова да украсиш турбан... Јеси ли се намјерио да нас нападнеш? Дођи! Глава ће ти се котрљати нашим долинама, покривеним већ толиким турским главама”. Паша је напао Црну Гору, и изгледа рањен, једва извукао живу главу.

Било је много зла. Борба за слободу и живот је била стална и немилосрдна. Тешко је било сачувати голи живот, али ништа лакше очувати достојанство. Без достојанства се живот није сматрао вриједним. Слобода је значила очување живота али и достојанства. Живот и достојанство су били дио слободе, њен услов али и резултат. Без слободе, дакле, није било ништа. Слобода је била стално угрожена разним врстама организованог и ха-

⁹ Газавије Мармије, *Писма о Јадрану и Црној Гори*, ЦИД, Подгорица, 1996, стр. 105.

отичног зла. Зло се у Црној Гори појављивало као и живот, али често и у многим формама – увијек против живота и слободе.

2. ЧОВЈЕК БАЧЕН НА БУРНУ БРЕЖИНУ

Тражећи домете и смисао „Горског вијенца”, књижевници, лингвисти, филозофи али и други баве се свим или појединим значењима „Горског вијенца”, но ипак неке теме изостају.

Његош је Матији Бану¹⁰ рекао: Горски вијенац ће се допасти мојим Црногорцима зато што сам у њему изнио њихове обичаје, њихов начин мишљења, и говор, њихов карактер, али се неће допасти (Г. В.) образованом свијету, који ће ми замјерити да није права драма”... Овако виђена садржина „Горског вијенца” је нарочито значајна за разумијевање Горског вијенца, Црногорце и Његоша.

Када се чита Горски вијенац и траже његова значења, потребно је бар за неке теме, (као што је ова), узети Његоша у његовом својеврсном тројству: 1. пјесник, (филозоф), 2. вјерски поглавар и 3. владар.

То се може видјети управо на примјеру Горског вијенца. Његош као пјесник кроз ријечи Владике Данила говори као: владика (вјерски поглавар), владар и филозоф. Кроз говор главара углавном говори као владар.

Врхунско пјесништво заклања Владика и Поглавара. У пјесништву и филозофији Његошевој углавном не тражимо поглавара и владика, већ пјесника и филозофа. Читајући Горски вијенац и имајући на уму оно што је Његош рекао Матији Бану, може се констатовати да се у Горском вијенцу налазе: обичаји, начин мишљења и карактер Црногораца.

У „Горском вијенцу”, може се рећи, налазимо моралне норме (императивних налога и високих етичких вриједности) заклоњене раскошним стиховима, и сакривене у филозофији Његошевој. Говоре Црногорци: са трагиком, одлучношћу, узвишеношћу, довитљивошћу, дилемама, хуманошћу и сл. Увијек су спремни на окршај, рат, али чезну за слободом. Груби су када то морају бити, или мисле да друге нема.

Главна потреба и главно добро за Црногорце је слобода, али је она највише угрожена. Борба за слободу против ропства, против харача, против свих зала која су донијели освајачи Турци, је неминовна. Без избора. Владика Данило у Горском вијенцу се бави питањем „истраге потурица” и у глухо доба ноћи, „чезне” за свјетлошћу мира и слободе, и бави се „аравијским морем”. Турцима – „Злога госта Европи Оркана,... Мурат Српску а Бајазит Босну”...

Окружен је са свих страна непријатељем, и сталној борби, са највећим од њих, са Турцима. Владика има и проблем браће превјерене, ако су и ко-

¹⁰ Мемоарска проза XVIII и XIX в., књ. 16. II, Нолит, 1989. г.

лико су, ослонац Турцима за насиље било које врсте, за поробљавање – или ако само слабе фронт отпора Турцима.

Кроз изјашњавање Владике Данила Његош се супротставља превјеравању – шта би се од црквеног поглавара и могло друго очекивати, да јавно каже? Његош указује на начин и разлоге прихватања друге вјере,¹¹ показује извјесно разумијевање и указује на слабости и људске судбине.¹²

И поред захтјева главара и кола, видљива је благод, која одговара односу црквеног поглавара према животу и срећи људи. Владика и господар би хтио да нађе неко рјешење кроз споразум: „не..., не... сјете да и јошт зборимо! / ја бих браћо, с општег договора, / да главаре браће истурчене / дозовемо на општем скупу, / да им дамо вјеру до расанка, / еја би се како обратили / и крвави пламен угасили.

„Дођоше поглавице турске, посједаше са Црногорцима, сви муче и гледају преда се”. Прије тога на захтев Вука Мандушића: „Не држи нас овако владика, / но отршај оволико људство! (509-519), Владика одговара: Слушај Вуче и остала браћо! / Ништа ми се немојте чудити... (520-521); / Не бојим се вражијега кота, / нека га је ка на гори листа, / но се бојим од зла домаћега. / Бијесна се братства истурчила; / тек домаће нападнемо Турке, / свој својега никад пуштат неће... (527-530); / Зло се трпи од страха горега (538).

Владика Данило за Црногорце који су прешли на ислам – каже Турци-браћа истурчена.¹³ То изгледа, прије обиљежава њихову наклоност према Турцима, а затим промјену вјере, него да би значило нешто друго. Уосталом, било је Црногораца који су повремено помагали Турцима, учествовали у турским акцијама против црногорских племена, иако нијесу мијењали вјеру. Дакле, све је сложеније у ондашњој стварности и Његошевим стиховима, него што то данас изгледа, и што се на основу језичког значења стихова може разумјети Владика Данило од почетка тражи рјешење и рјешава загонетке битисања човјека уопште и реалних животних односа. Он узима као реалне и базизгледне напоре, а камоли тражење споразума. „Ко се топи хвата се за пјену” (539). Кнез Раде (брат Владичин) као представник главара и народа, још тада – на почетку, прекида филозофске и практичне диле-

¹¹ „Па им поче демонски месија, лажне вјере пружат посланице... шта ће турска вјера међу нама...” (71-74).

¹² „Страх животу каља образ често, Слабостма смо земљи привезани”.

¹³ Према Љуби Ненадовићу (*Разговори са Његошем*) у разговору између паше Осман Беја и Његоша – Његош каже: „Ја се Турака не бојим своје браће...” Осман Беј: „Не разумијем Вашу Свјетлост”. Његош: „Није ли Омер Паша, који вам сада царство држи, и који се сада на Црну Гору спрема, мој сународник?” Осман Беј: „Није господару. Омер паша је Турчин”.

У писму Осман-паши Скопљаку (5. X 1847) Његош пише: „Када са мном говориш као мој брат Бошњак, ја сам твој брат, твој пријатељ, али када говориш као туђин, као Азијатин, као непријатељ нашег племена и имена, мени је то противно”.

ме: /„Што се мрчи кад ковати нећеш?“/ /Што збор купиш а зборит не смијеш,/ (541-542) / „Него удри док махати можеш...“ / (555). На све ово Војвода Батрић каже Кнезу Раду: / „Имаш разлог, али не толико, / То се могло све љепше казати“ (559-560).

Није, дакле, ријеч само о недоумицама Владике Данила, разликама у погледима на проблеме, спремности за акцију, већ укупно узев, ради се о рјешавању највећег и главног проблема: како сачувати слободу – највеће добро – а избјећи зло. Бирати зло мање од зла већег – као нешто што је ближе добру.

Послије захтјева Владике Данила: „да им дамо вјеру до растанка“ (680) и пристанка Сердар Јанка: „Хајд Владико и то обидимо“ (683). Коло, као представник народа – повријеђеног, унижаваног, убијеног – пјева: /„Љута клетва паде на изрода“! / (691) / „Два се брата боре око вјере“ (704)/. /„О гнијездо јуначке слободе“/ (710) /„Много ли си муке пренијело...“/ Употребљава се ријеч „изрод“, али за браћу, што значи да није у питању искључивост. Признаје се да је то дијелом борба око вјере, ако, и када, слобода јесте, или није угрожена. Преноси се, међутим, све на питање „гнијезда јуначке слободе“ и образа отачества.

Различити погледи на основно питање: шта је слобода, чиме и од кога је слобода угрожена, види се из става Кадије¹⁴ „ја знам дивно што смо окупљени: / да миримо крви међусобне/. /Него дајте од земље главари/, међусобом да начин видимо / и смиримо двије породице...“

Кадија своди све на питање неколико сукоба и крвне освете. Декларисао се кадија да „дивно зна“ што су окупљени, а затим циљ окупљања тумачи „по своме“, – како му одговара. Он би да наметне своје виђење и интерес, као и проблем, или тему за „рјешавање“ проблема, (и да избјегне главно питање), јер вјероватно нема ни за себе ни друге одговор на главно питање, као што га ни сасвим јасно (без муке) немају Црногорци. Али Кадија и избјегава тражење адекватног одговора. Тиме потпуно игнорише неке од главних проблема: харач, убијање, свакаква злостављања – од стране спољних Турака, којима се превјерени не супротстављају.

Превјерени немају ниједан од тих проблема. На истом мјесту и у исто вријеме они немају проблем угрожавања или уништавања слободе и живота, или тај проблем другачије виде.

Кнез Роган је не само схватио већ и одмах одговара: /„Ефендија ти не угонета / око шта се ово окупило / но си с краја почео тањег... / Мудар си

¹⁴ Дошле су поглавице турске, около седам осам, и посједаше с Црногорцима. Сви муче и гледају преда се. Кнез Јанко: „Које сте се јаде скаменили? Што разговор какав не почнете – но поспасте и позамрцасте?“ (714-716). Хаџи Али Медвић, Кадија: „Ја ћу почет када други неће“.

и књижевник, кажу..., / али ти се још хоће памети / – потежа је ова наша школа” (734-741).

3. ЧОВЈЕК БАЧЕН ПОД ОБЛАЧНУ СФЕРУ

Упоредо са главном темом разговора између Црногораца и „поглавица турских” плете се низ других важних и споредних разговора. Улијева се све то у једно глобално догађање о слободи, добру и злу, – и када су то, наизглед, неважни разговори. У сукобима се користи прилика и за сарадњу. Тако је било на састанку Озринића и Турака ради мијењања робља.¹⁵ Тако је деценијама а и стотинама година? Једним дијелом у тами.

Према предању, и „Горском вијенцу”, владика Данило рјешава један од главних проблема сукоба турско-црногорског. Под притиском стварности (како је приказана) у дилемама животним и микрокозма, по захтјеву главара и народа, Владика Данило формулише став: „удри за крст...¹⁶ Но, иако главари кажу: „тако већ никако”, Владика тражи промјену одлуке, односно њено заустављање: /„Не... не... сјете да још зборимо! (677) Дошле су „поглавице турске: Почиње дијалог.

Разговор се води некако изокола. Владика Данило и Скендер Ага углавном филозофски, а Кадија избјегавајући главно питање. Кнез Роган је директан (Ефендија ти не угонета; ... и поп грешника за грехове пита”)

Војвода Батрић формулише захтеве: „Земља мала отсвуд стијешњена” / (850)¹⁷ и тражи: / „Но примите вјеру прађедовску, / да бранимо образ отачества...” – одбрана отачества очигледно има примат – „за двострукост ни мислит не треба”. Вјера прађедовска служи одбрани отачества.

Главни захтјев одбрана слободе и завјета прађедова. Тражи се поштовање неких манифестација припадности вјери прађедовској,¹⁸ /„за остало како вам је драго...”/ (862).

Његош није хтио да ове услове поставља коло или Владика, већ вовјода Батрић (један од учесника преговора, како би се савременим рјечником казало/. /Нешћесте ли послушат Батрића/ кунем ви се вјером Обилића/ /... у

¹⁵ „Што зборише Хамза и Никшићи? / Нећаше ли им мила вјера бити / да издижу мирно у Рудине? ... То знаш Бајко, би им мила била, / од добра се још бјежало није”.

¹⁶ Удри за крст, за образ јуначки, ко год паше свијетло оружје, ко год чује срце у прстима: Хулитеља имена Христова да крстимо водом или крвљу! Тријесимо губу из торина! (сви главари: „тако већ никако”) Владика Данило: „Не... не... сјете да још зборимо! Ја бих браћо, с општег договора да главаре браће истурчене дозовемо на општему скупу да им дамо вјеру до растанка”. (668-680)

¹⁷ Касније Сердар Иван Петровић каже: „Малене су јасле за два хата”. (1015)

¹⁸ Но ломите мунар и цамију, па бадњаке српске нелагојте и шарајте Ускрсова јаја, часне двоја поста да постите; за остало како вам је драго” (859-862).

крв ће нам вјера запливати/ биће боља која не потене”/. (863-866) Мустај кадија: /„каква јаја, посте и бадњаке”/.¹⁹

Водећи разговор о главној ствари, и главари турски се питају, да ли се разговори воде о правој теми. Видећи како разговори теку, Скендер ага пита: /„Шта је ово браћо Црногорци?/ Ко је овај пламен распалио?/ Откуд дође та несрећна миса,/ о превјери, нашој да се збори?/ Нијесмо ли браћа и без тога...” (964-969) Ферхат Зачић-Кавазбаша: „вјере двије могу се сложити...”. (1020) Кнез Јанко одговара: „Бисмо Турци али се не може/ смијешна је ова наша љубав...” (1024-1025)

Коло подсјећа на тешку и славну прошлост, и на борбу која непрекидно траје, са промјенљивом срећом. И док разговори и вербални сукоби трају, нема мира. Извјештаји појединаца и група ратника, који долазе на скупу, говоре о томе. Ситне зађевице и шале доводе до сукоба који се једва стишавају, или се трагично завршавају.²⁰

Поред главних разговора теку и други, као што ћемо видјети. До спора-зума није дошло. Турци сви одоше – „љуго сјетни”.

Док разговор тече о главној ствари између Кадије, кнеза Рогана и Владике, војводе и кнезови говоре међусобно, наизглед незаинтересовано, али су на истој теми. Прикривено или отворено саопштавају своје ставове о малим невољама (и злу), о обичним стварима, али и о онима које се тичу главне ствари. Биће прије да Вук Мандушић говори о снахи која се помамила говори више и прије о онима који се не могу контролисати а носе оружје, него о односу према жени – како се то обично тумачи?²¹

Укупно у тим споредним причама ријеч је индиректно о главним прекупацијама: слободи, борби; и односима са сусједима. Тако је и са причом о „саруку”.²² Прича је у ствари „надгорњавање” о вјери. Има и монолога (950-963) који изгледају сасвим безазлени и скоро неумјесни, за ситуацију у којој се изговарају,²³ али представљају, или игнорисање „надгорњавања”

¹⁹ „Не познајеш чистог раја сласти, /а бориш се с богом и с људима, /без надања живиш и умиреш, /крсту служиш, а Милошем живиш, /Крст је ријеч једна сухопарна...” (889-893)

²⁰ Сукоб око шале се шишаном Хоце Бунчевића (395-419); или надгорњавање око кумства. (1030-1048)

²¹ /„Бјеше ми се снаха помамила-/ „куми врага у све манастире,/ да остави снаху Анђелију,/ куми врага – ништа не помаже!/ Те ја узми троструку камцију,/ ужени јој месо у кошуљу,/ враг утече некуд без обзира”/.

²² „Глете људи лијепа сарука! Ђе га купи, ага манати?... Ја ћу ти га поклонити Вуче ако хоћеш да се окумимо...” Нема кумства без крштена кумства...” (1030-1040)

²³ „Кад ме пита жена ђе сам био, казаћу јој да сам се сајао...” /„Улеће ми једна муха у нос...”/ /„тешке пушке, игдје ли икога!”.../ „Како су ми неки од старијех/ оградили негдје воденицу/ ђе нити је сплаке ни потока” (830-832).

вјера или покушавају наговијестити исход, – свако по своме концепту и домету. И борба пјетлова је разлог за расправу – који треба да надјача (виши или мањи). Неки бар у сновима бјеже у свакодневни нормалан живот, као Вук Мандушић. Други ујутро причају своје снове, тражећи им значење. Гледајући у „плеће”, такође покушавају са сазнају будућност. Вјеровање или празновјерје, и нека баба, уносе смутњу, и након разговора долазе до разрјешења – да су то само „бапске приче и мудрости”.

Док живот ратника тече у ишчекивању, страховима и нади, обични разговори стварају привид редовног стања, са мање зла; дијалог и свађе између главних актера се настављају, али и појединачне и спорадичне борбе с Турцима, Харачлије покушавају да скупе харач.

Долази десет кавеза из Подгорице и доносе писмо Владици од новог везира који обилази царство. Ако су у разговорима нешто од зла и заборавили, зло их на себе стално подсећа.²⁴

Но, има слика које их подсећају на добре односе Црногораца и Турака: „Пуцају пушке, уз поље, пјевају људи, има их око сто педесет”.../„Оно су ти свати Мустафића.../ Има онђе и Црногораца/ мало мање него половина”.

У пјесми се опет надгорњавају, али Мустај кадија ублажава спорење – тражећи од момчади, да пјевају сватовске пјесме. То дијелом рјешава проблем и пружа могућност за коментаре, и анализе. Предах. Заборав. Разрјешење се још чека. Турци су отишли, љуто сјетни. Ишчекивање.

Сердар Јанко, који се благо противио да се превјернима попушта („Хајд, владико, и то обидимо”), након боја на Цетињу, „одмах отпрати”: два момчета ријечким Турцима, /„ко не мисли на коран пљунути,/ нека бјежи главом без обзира”/. (689-692) Умјесто да то приме као дар живота те да се склоне, и сачекају разрјешење, „Турци момчад код себе примамима,/ и обоје на Обод објеси”. (2693-2694).

И поред извјесног компромиса са црногорске стране, Турци показују бескомпромисност, што опет изазива реакцију.²⁵ Објесити гласнике који носе спас живота је порука више од непомирљивости.

²⁴ Везир пише писмо Владици Данилу: „Цар од царах мене је спремио/ да обилазим земљу свуголику,/ да уредбу видим како стоји...!/ „Ко изиђе испред дивне сјенке/ прококова страменог барјака,/ сунце ће га спржит као муња”. Вук Мићуновић: „Отпиши му како знаш владико...” Владика: „Није свијет оно што мишљасте,/ барјактару дариват Европу – / грехота је о томе мислити...” Вук Мићуновић: „Држ, рицале, узми овај фишек,/ понеси га на поклон везиру,/ и кажи му да је то цијена/ које драго главе црногорске”. Рицал: „Какав фишек на поклон везиру,/ не збори се тако с везирима,/ но ће дођу доносе грозницу,/ сузе скачу саме на очима/ и захучи земља од кукања”!

²⁵ „У то сердар поклич кроз нахију; свако потрчи ријечкоме граду, Ал’ узалуд – сви утекли Турци”. (2695-2697)

У вријеме у коме Црногорци разговарају са главарима „браће истурчене” и у вријеме сукоба харачлије иду и скупљају харач, пале и убијају – као и обично. Јасна је то потврда да је слобода угрожена, да се ропство намеће или продужава, и да се слобода мора бранити. Да ли се у тим околностима морало ићи на „истрагу потурица”, да ли се она уопште догодила, може бити спорно? Међутим, ако су постојали односи и сукоби, како су описани у „Горском вијенцу”, онда су они морали бити рјешавани, ради одбране слободе. Ако је било онако како је описано, у погледу чињеница, било је тако. Слобода се морала бранити, а да ли је браћена адекватно зависи и од тога да ли су напади на њу захтијевали описани, или неки други одговор. То, међутим, не значи да када се околности промијене и када прође неколико стотина година све остаје исто. Не могу се данашња мјерила преносити у ондашње односе, као што не могу ни ондашња у савремене.

Данас је све другачије изузев питања слободе и живота. У битном постоји идентичност само у потреби пуног остварења слободе и услова за миран живот. Оно што је трајно у схватањима и филозофији Његоша јесте слобода. Добро и зло у филозофском смислу такође.

4. КО ПРАВЕДНЕ ПОТИРЕ ЗАКОНЕ

У „Писмима о Јадрану и Црној Гори” Г. Мармије (Подгорица 1996), стр. 124, стоји: „Да се по многим поступцима у свом управљању Његош показао дотојним насљедником свог стрица (Петра I)”.

„Када се каже владавина црногорског књаза, мисли се на веома неспокојан живот. Петар II се морао борити против Турака, против унутрашњих раздора, а уз то, имао је несрећу да дочека да се ради разграничења, његово сурово племе дигне на оружје против Аустрије... он је ипак успио да сузбије необуздану жестину свог народа”.²⁶

Његош је од самог почетка као поглавар Црне Горе радио да буде мир,²⁷ поздрављао и подржавао, сваки предлог за мир.²⁸ Његош је наставио фило-

²⁶ Гзавије Мармије, *op. cit.* стр. 121.

²⁷ По посланој нама игуману Мојсију „Имали смо радост примити твоје предато писмо... у коме видимо пријатељство и љубав, које желиш да буде међу нама, па нам е много мило чути...” (Хусејин-бегу Гардашевићу-Травник, 4. II 1832. г.).

²⁸ „Разумио сам из писма... да Ви желите мир с нама погранични утврдити, то исто желимо и ми да смо у миру”... (писмо Хафис-паши – Скадар, 1834).

„С коликом сам хотом очекивао одговор од Вас на мое писмо... с толиким сам негодовањем примио једно писмо... на име Ваше подписан. У овоме се све сама презри- телна изражења садрже, и управо нимало неотвесествена мому предреченом писму:

зофију мира Петра I.²⁹ Залаже се за мир и тишину, али је за одлучну акцију ако је слобода нападнута.³⁰

Понекад утврђује да је преварен. Када накнадно утврди да је прихватање мира одбијено, Његош са невјерицом и чуђењем тражи разјашњење, али на жалост добија одговор који потврђује да није у питању грешка. Показао се да проблем није у неспоразуму, већ у ставу Хафис-паше.

На писмо Али паше Ризванбеговића од 6. X 1836, Његош одговара са извјесним закашњењем. „Ти пишеш да те је честити Отомановић поставио Везиром од Херцеговине. То смо чули од како си постао тијем чиновником.³¹ Његош подвлачи да веома добро зна, да Султан Мухамед није наредио Али-паши да хара погранични народ, „но си кријући урадио и кријући побјега”.³² Септембра (8. IX) 1837. г. Његош пише Ферик Хасан-паши (Скадар) и изражава задовољство, што из Пашиног писма види да је паша за мир и спокојство погранично, као и Његош.³³

Зато ме и у сумњу доводи да то неће бити Ваш одговор...” (писмо Хафис-паши – Скадар, 16. XII 1834).

²⁹ Петар I је 1796. писао Махмуд-паши Бушатлији: „Сада те опет молим прођи се сиротиње, брчке, да се права крв не пролијева. Али ако нећеш, хвала Богу. А ми ћемо се од твоје силе и напасти Божјом помоћу бранити докле један тече”...

Његош је писао: „Ја с моје стране не желим смутње никакве ни с ким, него сусјецки мир, покој и тишину”.

Како је већ наведено, поређења ради треба поновити „... свагда стојимо готови за наше отачество и последњу капљу крви просути, а међутием ко нас неуздијева и ми ћемо од њега у миру стајати...” (Хафис-паши – Скадар, 1834.).

³⁰ Прочитасмо ваше писмо... Ви с овим потврђујете оно прво непристојно писмо, које више безчастија наноси ономе тега(е) писао, него ли ономе ком се писало.

Ви кажете да оно к самому добру тежи, али у њему нема ниједне мисли тежећи к добру, пограничноме миру и тишини... Него ми знамо да многомогући Султан Турски неће тако неправедан бити, да наша првава и слободе спрема кога нарушавати, али у противном случају, свагде стојимо готови за наше отачество и последњу капљу крви просути, а међу тием ко нас не узадичјева и ми ћемо од њега с миром стајати”. (Писмо Хафис-паши – Скадар 2. VIII 1834.)

Како сам примио твое писмо од мира, одмах сам послао перјанике на све стране да прогласе мир (Решид Мехмед-паши – Скадар 1839), већ је проблем у ставу Хафис-паше.

³¹ А што пишеш да је Грахово у твој Санцакат, досад није било и ако си га пријеваром палио, то си могао кријући учинити вазда, али никаквог поштења ни пред ким не можеш добити за такве твоје поступке. (Писмо Али-паши, 6. X 1836.)

³² Има боја нијеси ни ским но с неколико Граховљана при помоћи „триста и четрдесет Црногораца, који су били пандурима на твојој граници” (Али-паши, 6. X 1836.)

³³ „Примио сам Ваше почитаемо писмо... из кога са удовољствијем резумијем, да сте и Ви, како што сам ја рад миру и спокојству пограничном”. (Ферик-паши, 8. IX

Међутим, Његош мора да се бори са препрекама које представљају поједини турски званичници. „Ваша жеља, коју изјављујете у писмима, давала ми је пуно надања, да ће се мир учинити међу нашим народима. Мислио сам, каже Његош, да је то у Вашој вољи и да то није у рукама злих и нечасних људи.³⁴ Указујући на Мехмед Спахију Лекића каже: „да је учинио свако зло, које могао учинити у миру и без мира. Од њега је било толико зла и на Жабљаку и другим мјестима”. Исти Мехмед учинио је на овом састанку „да се мир не учини или чесова добра ствар, која би приводила миру. Он је на састанку говорио сваку ријеч, која се не сложи, к миру него к злу оба народа” (Писмо 27. IX 1837.)

Није постојао само проблем односа са сусједним Турцима, већ су се они мијешали у послове Црне Горе и Аустрије – послове који се у принципу нијесу њих тицали, али су они налазили интерес да отежавају ситуацију Црној Гори.³⁵

Његош тражи лијепим тоном одговор паше (Рифат Хасан-паше) који му није одговорио на писмо, и подсјећа га да је за мир.³⁶ Његош у борби за мир са херцеговачким Турцима тражи помоћ Мехмед-паше из Травника у погледу удара херцеговачког паше и муселима на Грахово.³⁷ Писмо завршава надом да ће Травнички паша учинити потребно и потврдити своју високу репутацију: „Ви ћете с овим учинити и славно и човекољубиво дје-

1837),... и да ће се већ један пут прекинути зло и безчовјечштво међу Турцима и Црногорцима” (Писмо Ферик Хасан-паши, 27. IX 1837.)

³⁴ „који не само што су непријатељи наши, него су непријатељи и своје законите власти Султана...” Ферик Хасан-паши – Скадар (27. IX 1837.)

³⁵ Ферик Хасан-паши – Скадар. „Примио сам ваше писмо, које ме веома удивљава видећи да се мећете у туђе послове. Што је вама стало до нас и Примораца, или ми наше границе подијелили, или не, то је Вама ствар сасвим туђа, по којој се показујете, да не познајете своју дужност”. (25. IV 1838.)

³⁶ „Ја, како сам Вам у сваком писму писао, да сам готов к миру, тако сам и сада готов и нипошто нијесам рад се са Вама завађати” (Писмо, 16 VII 1838.)

³⁷ Ударили су на Грахово: „огњем га изгорјели и посјекли неколико Граховљана и Црногораца... То је била прва зађевица и зли почетак... штетио је прве договоре... и задио је крвопролиће и зло на оном крају низашто друго, него зато, да покаже како је он кадар Црногорцима узимати њихово. Ја Вас могу увјерити честити Везире, да исти Паша није учинио то зло дјело... и буне неби било на границама, него би било све мирно и спокојно... Ја сам писао истоме паши по свему његовом злочинству што је учинио, да учинимо мир, и да ова два народа помиримо... но, он по његовој злој и хајдучкој ћуди није ни главе обрнуо... ја сам данас готов молити, Вас искрено, ако можете ове хајдуке по нашим границама уставити од њихова злочинства”. (Мехмед-паши – Травник, 16. VI 1838.)

ло и подржати Вашег имена славу, која се данас разгласила по свиема крајевима ради мудрога Вашег владања и добре душе Ваше”.

Његош у погледу односа и проблема са херцеговачким Турцима пише и Јеремији М. Гагићу (19. IX 1838) да је био посланик од Везира херцеговачког, с којим је договоран мир, али се чека одговор од везира. Његош каже: „Ја се не надам да ће ишта бити од овог мира, и ако смо га уговорили... јер по одласку истог посланика Везирова одма су краишници Турци попалили нека сена...” Његошеви непрекидни напори да успостави и утврди мир доводе до састанака, преговора, па и закључења мира са представницима везира босанскога и Али-паше Ризванбеговића.³⁸

Одмах Његош обавјештава и везира босанског, Мехмед-пашу (Травник) да су, представници босанског херцеговачког паше са Црногорцима, „ову ствар једногласно свршили лијепим начином и писмено завезали међусобом као што ћете видјети у егземплару од трактата од Мира...” (22. X 1838.) Обавјештава Његош писмом такође и Јеремију М. Гагића (24. X 1838.) о закљученом миру. Такође и писмом од 28. X 1838. обавјештава Димитрија Павловића Татишчева о закљученом миру са везирима босанским и херцеговачким.

Његош жури одмах да с арбанашким Турцима уреди мир.³⁹ То се види и из писма Рифату Хасан-паши (Скадар). „Примио сам Ваше пријатљеско писмо... из којег писма видим да сте и Ви ради миру као сваки паметан човек, који жели да му народ подвластни у миру и добру живи с пограничним људима... Везир садашњи Херцеговачки... посло је своје људе а ја моје и... мир смо утврдили, те сада и ми и они у рахатлуку живимо... Ако хоће-

³⁸ Писмо Али-паше Ризванбеговићу – Мостар: „Како долази овдје Везира Босанскога човек... и твој човек... и ми учинисмо мир за Грахово и утврдисмо Мухурима...” (20. X 1838.) „Ми смо ову ствар једногласно свршили лијепијем начином и мир завезали међусобом... Ја се сад надам, да ћемо мирно на комшилуку живити. Увјерен сам и да ћете Ви запријетити Вашим подчињеним да неби каква зла или штете коме од Црногораца учинили као што ћу ја запријетити Црногорцима да не учине ни штете ни зла никакву Турскоме чоку...” (22. X 1838.)

³⁹ У писму Хајин-паши (Скадар): „Разумијући, како се честити Султан Махмуд поставио заповједником над Албанијом, већ су се Ваша добра дјела и добри поступи огласили по свим крајевима. Тога ради и ја као и Ваш комшија обраћам се, к Вама овим писмом предлагајући Ви, да подмирите ове крајеве, да се и са једне и друге стране мирно живи и рахат, а да се зломе и силноме узда метне, да не сме крв просипати и друго зло чинити. Ја знам свако злочинство које се догађа на чијој би било граници да је противу воље честитог Султана Махмута. Ја сам к овом миру готов и тако се надам да ћете Ви бити као човек паметни, кад разумјете ствари, и који знате коју корист мир чини народу. Ако ви буде угодно ови мир учинити... као што (су)... Везир босански и Везир Херцеговачки... те смо нир закључили”... (Писмо 5. XI 1838. г.)

те и Ви да утврдимо мир... па онда и Ваши и мои људи у рахатлуку живити и моћи ће и једни и други слободно ходити". (Писмо 9. XII 1838.)

Његош поново пише босанским и херцеговачким пашама, али сада због непродужавања уговора, и прокламованих односа од стране Али-паше (херцеговачког), поводом задржавања црногорских посланика.⁴⁰ Његош се писмом обраћа Јеремији Гагићу и обавјештава га о самовољном поступању Али-паше. (Писмо, 9. I 1838.)

Његош пише Рифат Хасан-паши (Скадар) (11. IV 1839): „Мени је веома мило видјети..., твоје пријатељство кое ми... ово ће наше пријатељство, ја знам свима нашим крајевима донети велику срећу и корист... и са вољом... великих дворова, кои желе да ови крајеви у миру стану и да оставе своје злочинство..."

И поред свих напора и резултата зло није нестало. Његош се писмом Рифат Хасан-паши (3. VI 1839) обраћа са негодовањем због кршења мира.⁴¹

Неком непознатом пријатељу (6. VI 1839) пише о нападу Бушатлије на Црну Гору. Несреће и неразјашњене ситуације се понављају. Обраћа се Али-паши Ризванбеговићу: „Примио сам твоје писмо од... из кога разумијем, да су ти... донијели три главе цуцке".⁴²

Мјесец дана касније (24. VII 1839) Његош пише Али-паши да је примио његово „пријатељско писмо". „Што се тиче Зубаца, ја то остављам на тебе да их ти педишеш за убојство три Цуце, јербо су Цуце убијени инако како ти је прије писа... Морачани кваре... они ће то све жестоко платити." У писму прије овога Његош објашњава Али-паши да је примио писмо од 6. VII, из кога види да су „рђаву" и непристојну ствар учинили... из Мораче.⁴³

На исту тему Његош пише Смаил-аги Ченгићу (Столац): „И у Црној као и свакоме доброме и исправном чоку из Турске мир и сербеслук а свуда

⁴⁰ Писма: Мехмед-паши – Травник, 28. XII 1838. Хасан-бегу Ресулбеговићу – Требиње, 28. XII 1838. г., Али-паши Ризванбеговићу – Мостар, 28. XII 1838. г.

⁴¹ „После нашег пријатељског...уверавања о добром и мирном сношенију пограничних народа, нијесам се никад надао, да ће се оваква зла ствар на нашој граници... јаве се пандури од Скара са Турцима од пограничних градова и почну бој чинити. Око шта бој... да им не дају њиве орати..."

⁴² „Ако буду...ходили, као што ти пишеш, да су...приказивали Зубци, мени их жао није да су стотина и три и сваки који би таквијем путем пошао. Али ако буду они погинули како Ваши и наши краичници кажу...па су сад...освету једну само чинили... Тако је мени истинито приказано...за Морачане ја сам наредио...да се имају ухватити и погубити..." (21. VI 1839.)

⁴³ „То је мени врло жао и ја бих рад био да су сви из...Црне Горе добри и другоме зла да не чине, но не може се наћи ни најуреднија држава на свијету, да су у њој сви људи добри и да се не нађе подјеком зло". (Писма од 15. VII 1839.)

се нађе и свиету по ђеко и човјек зао, зато је суд да зле људе педепише”. (21. VII 1839.)

Процес утврђивања мира са сусједним Турцима се наставља, са извјесним неспоразумим и њиховим рјешавањем. „Примио сам твоје писмо (писмо Решид Мехмед-паши 7. VII 1839) из којег разумијем ђе кажеш да се хоћу царске земље проћи. Ја сам се царском земљом прошао, у њу не дирам...” Затим, већ 8. VII 1839: „Како сам примио писмо од мира одмах сам послао на све стране перјанике, да прогласе мир... учини мој селам мојему досту Везиру Рифат Хасан Паши и кажи му да сам и његов пријатељ...”

Неколико дана касније (13. VII 1839), Његош пише Рифат Хасан-паши (Скадар): „... да ме питају јесам ли ону погодбу довољан... Ја сам на то довољан... нити сам тражио, нити данас тражим ништа туђе да узмем... па мислим да и ти не гледаш туђе ништа да узмеш”. Обавјештава га, такође, да је прогласио мир послѣ преписке са Решид-пашом Скадарским, али то није учинила друга страна – и да су Спужани бој изазвали. „Ако желиш мир”, обраћа се Његош Рифату Хасан-паши, „прогласи га по твојим крајевима... и ето мир је готов...” „И молим те одпиши ми... јели тврди мир”...

У писму од 22. VII 1839. г. Његош се обраћа Рифат Хасан-паши (Скадар): „Примио сам твоје пријатељско писмо (19. VII), из коега видим, да је Ваша жеља исто како и моја, да су у мир наше крајине и баш сад ће у мир и бити”. Из писма Рифат Хасан-паши од 26. VII 1839, види се да постоје тешкоће које проистичу из подметања, али и друге: „Примио сам твоје писмо (од 29. VI 1839)... веома се чудим из нашег пријатељства, како ти вјерујеш тијем лажима...”

„Што ми пишеш у ову књигу, што ми је веома смијешно чути, е у здравље царева овдје сједим, ти знаш лијепо, е ја ни у чие здравље овдје не сједим, него у здравље овог народа, који није никад жалио за своју земљу своју крв пролијевати... ми смо опет таки народ, који није кадар никаква сила без великог крвопролића нагнати да пусти свое...”⁴⁴ Потом се Његош обраћа Решид Мехмед-паши (Скадар) да ако жели мир, да пошаље изасланике да се мир учини „... да се прекину ове будалаштине које су се започеле...”⁴⁵

⁴⁴ „Што ли ми пишеш за...војску у твоју државу...и сам то знам и докле ми нијеси писао...него ти то причај ономе ко не зна. А ми не задијевамо никог него од свакога у сједимо у мир”.

⁴⁵ „Писао ми је Рифат Хасан паша, (пише Његош Решид-паши) да је написао... и дао наредбу, да се ови... смире, зато ти ја сада пишем...” (26. VII 1839.)

5. ГЊЕВ ПРАВЕДНИ ОРУЖЈЕ ЈЕ ПРАВДЕ

Постоје документа и чињенице који доказују да Његош није био противник исламских вјерника као припадника друге вјере, а још мање да би им чинио зло, изузев бранећи се од зла.

Његош показује помирљивост и прихватање и предлога за мир и сарадњу и лично уважавање за сваког ко то заслужује.

Послије сукоба на црногорско-херцеговачкој граници 1842. закључено је примирје и Владика Раде и херцеговачки везир Ахмед паша Ризванбеговић су се определијели за разговоре и тражење рјешења мирним путем. Као што је познато, састали су се у Дубровнику⁴⁶ и том приликом су се побратимили. Паша је демонстрирао уважавање Његоша, а Његош пријатељску личну приврженост паши.

Није била мала ствар у то доба да се владика црногорски побратими са турским пашом. Али паша је био у сукобу са Црном Гором, али је показао намјеру да се односи нормализују. Његош је без устезања прихватио све ризике побратимства са пашом. Чинио је то због мира, Црне Горе, личне величине и неоптерећености вјерским разликама. Све се, међутим, завршило лоше јер је Паша једно говорио, а друго радио. Није се држао обећања, избјегавао је договорене сусрете, припремао напад на Црну Гору и убиство Његоша.

Када је Али паша послао у Острог групу угледних изасланика који су се spremали да убију Његоша, Његош их није примио. Обезбиједио им је, изгледа, пратњу. Међутим, на граници су изасланици нападнути од Црногораца и десетак их је убијено. Његош је тврдио да је то учињено без његовог знања, а други су тврдили да није било тако.

Узмимо да је убиства допустио, односно да ништа није предузео да спријечи своје сународнике да реализују ратничку правду. Могуће је различито гледати на овај догађај, али ако побратим пошаље убице под изговором да преговарају, а у ствари са наредбом да убиством Његоша наметну силу и ропство Црногорцима, онда је заустављање таквог зла истовјетним средствима разумљиво. Али-паша у писму обавјештава заповједника Дубровника о погибији својих изасланика. У писму између осталог каже: „И учинио (је) та(ј) невјерни владика неисказану невјеру, коју неби учинио ни најгори лупеж...”⁴⁷

Када у злочину није успио, паша покушава да другима ствар представи као кршење цивилизованих правила. Његош прецизно указује на неке пре-

⁴⁶ J. M. Миловић, *op. cit.*

⁴⁷ J. M. Миловић, *op. cit.*, стр. 504.

варе и убиства, које је починио Али-паша против Црногораца, и како је то прошло „неопажено”.⁴⁸ Даље, подвлачи: да је паша успио да превари њега и Црногорце, све би прошло као и раније.

Његош, поред поменутог, истиче да у Црној Гори постоји обичај који се у „закон обратио...”, да „којом мјером ко нама зајми, оном истом да му зајам вратимо”. Да је Његош био за мир (за добро) а не за рат (зло), за тишину а не за сукобе, види се из низа Његошевих писама, кроз више година.⁴⁹ Његош је као и Петар I био изричит да: „и у Црној Гори као и свакоме доброме и исправном чоку из Турске мир и сербслук припада”.

Његош је стално настојао да се успостави и одржи мир, и молио је и упозоравао турске великодостојнике да поштују договоре и да се угледају на већ уакључене договоре. Сукоби са Турцима су, са малим и неодређеним прекидима трајали. Црногорци су прибјегавали осветама и нападима.

Некад ни Његош није ништа могао учинити, а понекад је сматрао да нема право да кажњава и сузбија неке освете.

Турци су покоравање раје сматрали својим правом. Крвави окршаји су текли са осветом и без освете. Из Његошевих писама Али-паши се види нпр. да су тројица Цуца посјечени под лажним изговором (паши су донијели њихове главе). Такође се види да је Али-паша Његошеве посланике похватио, три на колац набио, а три по године у синциру држао.⁵⁰

Постоје извори из којих се види да је Његош био против обичаја да се турске главе истичу на Табљи на Цетињу.⁵¹ Његош је 1844. г. изјавио Енглезу Вилкинсону да је спреман да укине тај обичај (сјечења и излагања одсјечених глава), које вријеђа људско достојанство, под условом да то учини херцеговачки Али-паша Ризванбеговић. Посредовањем између Његоша и Али-паше, утврђен је споразум о укидању те праксе. Но, нијесу ни Турци ни Црногорци, престали одмах са сјечењем глава. Али у Црној Гори нијесу више излагане одсјечене главе. Његош је вратио Турцима главу једног младог бега, коју су Црногорци донијели на Цетиње.

⁴⁸ Ј. М. Миловић, *op. cit.*, стр. 504.

⁴⁹ П. П. Његош, Писма, Београд 1940, (в. претходно цитирана писма).

⁵⁰ Ј. М. Миловић, *op. cit.*, стр. 405.

⁵¹ Његош је оштро осуђивао овај црногорски обичај, али није могао ништа против тога, јер су Турци навелико китили своје градове – Мостар, Требиње и Травник – главама најситакнутијих црногорских јунака. Свакако да Црногорци то нијесу могли равнодушно посматрати, него су се служили репресалијама. Л. Томановић указује да су податак о скинутој кожи са главе Смаил-аге Ченгића делују веома мучно, али ако би неко осуђивао Црногорце за такав поступак треба са има у виду да су се главе брата и синовца Владике Рада осушили на Требинском граду „чиме су се Турци... хвалили и поносили”. (Л. Томановић, *Петар II Петровић – Његош као владика*, Цетиње 1816.)

Према заробљеним Турцима поступао је човјечно. Забиљежено је да је једном приликом заробљеног младог бега откупио новцем, лијепо га угостио и врати његовом оцу.⁵²

Његош је као поглавар Црне Горе био притиснут тешким проблемима: опстанка свог народа и његове слоге, али је као пјесник, филозоф и личност био везан за васиону и природу.⁵³ Ипак је његов живот био компликованим и чврстим везама везан за свакодневни живот црногорског народа. Борио се за слободу других, а осјевао са слабостима за земљу везан и несрећан. Ипак је себе сматрао слободним у једном вишем смислу – да не пристаје на било шта што није императив слободе његовог народа. Тако се изрази и поводом недоумица око издавања пасоша за пут у Француску.⁵⁴

Његошеви широки хоризонти и свјетско-космичка усмјереност се нијесу испољавали само кроз књижевну дјело (*Горски вијенац* и *Лучу микрокозма*) већ и кроз писма о актуелним догађанима. Изражавао је нетрпељивост према уским погледима – „оних што свијет кроз чибуk” гледа.

„Моје је срце за људе свагда чисто и опрато, а с нељудима принуђен је човјек да се нељудски влада, јер иначе не може и да би хтио”.⁵⁵

Енглеz Вилкинсон је рекао да је Његошево држање веома привлачно, говори занимљиво и допадљиво... Љубазан је, гостољубив, воли посјете странаца. Ни отпор на који је наишао код неколицине својих тврдоглавих поданика, ни тешкоће због његовог усамљеног положаја, нијесу га могле спријечити да настави своје планове мудро и одлучно.⁵⁶

Моралну чврстину и строгаћу у погледу одбране слободе и интереса народа није испољавао само према Турцима, већ и према Црногорцима. Тако када он успоставља власт и порезе Црногорци се противе јер их то подјећа на турску власт – харач и глобе. Као што је харач турски био ограничавање слободе тако су Црногорци и порез доживљавали као ограничавање слободе, и чинило им се, да их Владика, претвара у рају. Због тога се Симо Марков (стриц Његошев) обраћа Његошу: „Тако ти живога бога, не претварај Црногорце у рају”.⁵⁷

⁵² Ј. М. Миловић, *op. cit.*, стр. 405.

⁵³ „Трудољубије и искуство мртва и пчеле, и уредно лећење ждралових – ја радије гледан но све све параде европејских столица” (писмо њемачком књижевнику. В. Т. Букић, *Преглед књижевног рада*, Ц. Г. Цетиње, 1951. стр. 34.)

⁵⁴ „Ја сам слободан човјек, ја не припадам ни Русији ни Аустрији, ни Турској... ја сам самосталан слободан човјек...” Ј. М. Миловић, *Петар II Петровић Његош*, стр. 230.

⁵⁵ Осман-паши Скопљаку (5. X 1847).

⁵⁶ Г. Мармије, *op. cit.*, стр. 124.

⁵⁷ В. Ђерковић, *Ловћенски Прометей*, Побједа, 15. 8. 1994, стр. 17.

6. СВА ТИ ОВДЈЕ ГИНУ ПОЊАТИЈА

Отпор су му пружали нарочито племенски главари. Карактеристичан је примјер кнеза Андрије Калуђеровића, који је по именовану Сената одбио да буде капетан Љуботиња и Ријечке нахије, сматрајући да је морао бити у сенату. Калуђеровић одлази изјављујући „да оvdје нема ништа да ради”. Није се задржао на томе, владичину Гвардију је спречавао да врши дужности у Љуботињу, јавно демонстрира њено враћање из Љуботиња и оспорава јој право да врши службу у „његовој општини”. Калуђеровић је позван на Цетиње, и са још једним рођаком је, на основу одлуке Сената, стријељан.⁵⁸ Према тумачењу ових догађаја, калуђеровић је у борби за власт покушао да поткопа ауторитет и личну популарност Његоша и да учини подстицај Његошевим противницима.⁵⁹ Треба поменути и случај тројице Мушкина који су осуђени на смрт и ако је Кучима опростио, што су се у невољи потчинили Осман-паши, и признали Султана.⁶⁰

Из преписке Његошеве се види, као што је већ показано у тексту, да је Његош био веома стрпљив у грађењу услова за мир, на граници према Херцеговини и Албанији. Оно што у овом тексту није посебно истицано јесте да је Његош истицао да од Султана очекује да заступа праведна рјешења. То, међутим, не значи да је претензије Турске прихватао у свему. У сваком случају, инсистирао је на томе, да су они окупирали Балкан, али се није понашао као да он ту може нешто учинити одлучујуће. У том смислу разумљиво је, и поред еластичности са пограничним Турцима, његово одбијање да се сретне са турским послаником у Бечу.⁶¹

У објашњавању свог става Његош каже да поштује правила у опхођењу, али да то не може да учини према амбасадору Турске.⁶² На сличан начин реагује Његош и на предлог Осман Беја да сврати у Цариград, „кад тако радо путује”. Његош каже: „Докле год моја браћа под његовом владом пиште и немилице се гњече и истребљују, дотле се ми не можемо гледати”.⁶³

⁵⁸ Ј. М. Миловић, *Петар II Петровић Његош*, стр. 278.

⁵⁹ Ј. М. Миловић, *op. cit.*, стр. 279.

⁶⁰ Ј. М. Миловић, *op. cit.*, стр. 560.

⁶¹ На предлог Метартиха да посјети турског амбасадора у Бечу. Његош одговара: „Немам ја код њега никаква посла”. Ј. М. Миловић, *оп. цит.*, стр. 217.

⁶² „Придржавао бих се истих правила пристojности према свима, изузимају према турском амбасадору... ни у ком случају... јер бих тиме обрукао свој народ. То није са моје стране никакав понос...”

⁶³ „То су изузеци и то бива у удаљеним крајевима царства и преко воље султана. Султан уводи реформе гдје год може, но не може се све наједанпут. Како наједанпут – упита Његош – а гдје су вам пет стотина година у Јевропи”. Љ. Ненадовић, *Писма из Италије*, Београд 1986, стр. 86.

Његош је, осим у односима са Турцима, био под притисцима Аустрије. Не улазећи овдје у питања тих односа, треба подсјетити да је приликом Његошевог боравка у Бечу било организовано „надгледање” Његоша. То је чињено, јер је сматран слободоумним и да нагиње револуционарним идејама. Метерних пише: „Његов (Његошев) дух је очигледно наклоњен слободоумљу и због тога, дакле, овај човјек заслужује да буде брижљиво надзиран”.⁶⁴

Метерних је писао да је Његошу „изразио своје жаљење што су мир и спокојство били тако често на овој тачки, која је тако близу наше границе и питао га за узроке ових непријатељстава која су се тако често обнављала. Одговорио ми је (Његош), да су Турци насилно присвојили земљишта, која су одвајкада припадала Црногорцима, и да (Црногорци) нијесу могли напустити своја права, и да су били приморани да силом узму натраг, оно што им се драговољно није хтјело вратити.”⁶⁵

У првом извјештају о „надгледању” Његоша записано је да је рекао: „Црногорци се додуше плаше бога, само посјећују ријетко цркву, и то већина само неколико пута и години”.⁶⁶ Вук Караџић је писао: „Позната је ствар да Црногорци нијесу тако побожни као остали Срби”.⁶⁷ Његош је такође рекао да „у религији влада највећа слобода, између православаца и оно мало католика који ту живе не прави се ни најмања разлика”.⁶⁸

Из свега овога се јасно види потпуна неоснованост тврдњи о Његошу као човјеку и пјеснику који је заговарао уништење ислама (домаћих турака). У „Горском вијенцу” и писмима то је био спор, и сукоб, о слободи – а не о религији, односно успут и о религији и много чему другом, али прије свега о слободи.

Странац који је надгледао Његоша у Бечу и касније службено имао контакте са њим био је аустријски капетан Фридрих Орешковић. Он истиче да Његош поред „лукавства и подмуклости...показује с друге стране, особине које су својствене само племенитим људима: он је несребичан, даражељив, правичан, љубазан и снисходљив према свакоме, па и нанезнатнијем Црно-

⁶⁴ „Владика Црне Горе је врло млад човјек, он нема више од 23 године и на основу његовог атлетског стаса не може се посумњати у његову снагу, што се тиче његових моралних способности изгледа ми да су, и поред помањкања његовог васпитања исто тако развијене”. (Ј. Миловић, *Петар II...*, стр. 213.

⁶⁵ „Ја сам тада, наставља Метерних, дао на знање овоме црквеном достојанственику да Црногорци нијесу били у праву што се тиче избора средстава да би постигли свој циљ, да је употреба силе последње средство, коме никада не треба прибјежавати прије него се исцрпи сва друга средства...” (Ј. Миловић, *Петар II...*, стр. 206.

⁶⁶ Ј. Миловић, *Петар II...*, стр. 214.

⁶⁷ Вук Ст. Караџић, *Црна Гора и Бока Которска*, СКЗ, Београд, 1922, стр. 73.

⁶⁸ Ј. Миловић, *Петар II...*, стр. 214.

горцу. Његово понашање према неким својим непријатељима показује великодушност и племенитост”.

Његош је у свим ситуацијама знао да се уздигне изнад свакодневног и уобичајеног. Притијешњен злом и пријетњама одсвуда, мирно је примао све (свему је био наредан). Није допуштао да буде увучен у ситничавост. Гледао је и за живота све са Ловћена.

Као што су Турци, и њихови савезници, покушавали да приволе Његоша, да манифестује покорност Турцима, или бар Султану, тако су му упућивали заједљиве примједбе – да се Црна Гора налази под руском заштитом. Његош је на то одговарао: „Можете причати шта хоћете, необично сам равнодушан према ономе што се уопште о томе примјеђује”.⁶⁹

Vlajko BRAJIC

NJEGOŠ IN FAIR AND FOUL

Summary

In introductory part the author points at polysemy of the term „fair” and „foul”, from real relations, possible normative meaning, to philosophic considerations. The main question is the relation of good and evil and their meaning in connection with Njegoš. In the text of the report the author presents a part of the contents of „Mountainous Wreath” by P. P. Njegoš, through which one may see the folk tradition regarding the annihilation of the converts to Islam and Njegoš’s understanding of struggle for freedom. „Mountainous Wreath” has by one part presented the customs of the Montenegrins, their way of thinking, speech, character, as Njegoš told to Matija Ban. Njegoš has, in addition to philosophic positions, expressed also his seeing of the past and his time from which one may see that he was in favor of peace. He was a ruler, writer and philosopher, he was in favor of freedom and peace, he was not against anyone, except for those who were against the freedom of Montenegrin people and set rules in the state. that is clear from Njegoš’s letters, decisions and testimonies of his collocutors, contemporaries and writers. Njegoš’s ruler’s, poetic and civilized magnitudes were also demonstrated by fraternization with Ali-Pasha of Herzegovina and insisting on good relations with the surrounding Turks, and all neighboring pashas. All this confirms the position of the author that Njegoš was not preoccupied by the struggle against the members of Islam, and the least by their destruction, but by the defense of peace and freedom. Njegoš’s strictness towards the Montenegrins who were declaring submissiveness to the Turkish pashas (forced by famine) – no matter that there was not a word about the change of religion, or towards those who did not respect the decisions of the central rule, demonstrate Njegoš’s position of the ruler who defends the freedom and the state. Njegoš faced with a lot of misunderstanding in his own environment and with the international factors. Starting from Metternich,

⁶⁹ J. Миловић, *Лейтар II...*, стр. 223.

and than the others, who were accusing Njegoš of liberal spirit and liberal ideas, in addition to some disqualifying assessments, they were describing Njegoš almost only in superlatives „unselfish”, generous, just, kind, attentive even towards „the least important Montenegrin”. For judging about Njegoš in fair and foul, and in general, especially as regards the unfounded statements (of anyone), one should quote Njegoš’s words from the end of this report: „You can speak whatever you want, I am unusually indifferent to that what is noticed about it at all”.